

ӘОЖ 81:001.4

А.Б. Балахожаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: ibrashke@mail.ru

Түркиядағы түрік тілін дамытудағы Түрік тілі ұйымының маңызы

Мақалада Ататүрік реформасы және одан кейінгі кезеңдердегі жаңа түрікше тіл негізін қалыптастыру үдерісі мен ондағы Түрік тілі ұйымының маңызы көрсетілді. Сонымен қатар ұйымның құрылу тарихы, мақсаттары, міндеттері, жобалары, қызметі қарастырылды. Осылардың барлығын саралай отырып, тіл дамытудағы ұйымның табыстылығының себептері анықталды.

Түйін сөздер: Түрік тілі ұйымы, тіл реформасы, түрік тілі, Ататүрік.

A.B. Balahozhaeva

The importance of Turkish language society in the development of turkish language in Turkey

The article considers the process of new turkish language formation during the Ataturk reforms and following period and the role of Turkish linguistic society in it. Also the article discusses the history of establishing the society, its goals, objectives, projects and activities. With analyzing aforementioned issues were defined main reasons of Turkish linguistic society's succeeding in the language development.

Keywords: Turkish linguistic society, language reform, Turkish language, Ataturk.

А.Б. Балахожаева

Значимость Турецкого лингвистического общества в развитии турецкого языка в Турции

В статье рассматривается процесс формирования основы нового турецкого языка во время реформ Ататюрка и последующий период, а также роль Турецкого лингвистического общества в нем. К тому же рассматриваются история основания общества, его цели, задачи, проекты и деятельность. Анализируя вышеупомянутые пункты, дается определение причинам успешной деятельности общества в процессе развития языка.

Ключевые слова: Турецкое лингвистическое общество, языковая реформа, турецкий язык, Ататюрк.

Түрік тілі ұйымы бұл бірден – бір Ататүрік саясаты нәтижелерінің бірі болып табылады. Түрік тіл ұйымы, 1932 жылдың 12 шілдесінде Ататүріктің нұсқауымен Түрік тілі сараптау бірлестігі атымен құрылған болатын. Бірлестіктің құрушыларының барлығы дерлік депутаттар және сол кезеңнің зиялы қауым өкілдері, белгілі әдебиетшілері Самих Рифат, Рушен Ешреф, Желал Сахир және Якуб Кадри болатын. Бірлестіктің бірінші басшысы Самих Рифат болды. Түрік тілі сараптау бірлестігінің мақсаты: «Түрік тілінің мәртебесін және байлығын көрсету, оның дүниежүзі тілдерінің арасында терезесін тең етіп мәртебесін көтеру» деп бекітілді [1]. Бұл тұрғыда Түрік тілі сараптау бірлестігінің мақсаты Ататүріктің өз ұлты-

ның мәртебесін асқақтату жолындағы тілге берілген маңызды қызметін толық қамтамасыз ете алды.

Түрік тілі ұйымының тұтастай тарихына қарайтын болсақ, оны 3 кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең, бұл Ататүріктің бастауымен Түрік тілі ұйымының құрылып, Ататүрік тірісіндегі қызмет атқару кезі. Одан кейінгі кезең, бұл Ататүріктен кейінгі кезең десек болады, ол кезеңде алдыңғы кезеңмен салыстырғанда біршама өзгерістер орын алған. Үшінші кезең ретінде қазіргі кезеңді қарастырамыз. Себебі бұл периодтың маңызды ерекшелігі ұйымның жаңа форматтағы қызметке көшу.

Түрік тілі ұйымы және түрік тілінің дамуы үшін маңызды болған шешімдер осы

ұйымның бастауымен өткізілген құрылтайларда орын алды. Жасалынған үш құрылтайда бірлестіктің басқарма мүшелері таңдалынып, әрі тіл саясаты белгіленіп, ғылыми хабарламалар ұсынылып талқыға салынды. 1932 ж. 26 қыркүйек, 5 қазан арасында Долмабахче сарайында болған бірінші түрік тілі құрылтайынан кейін Бірлестіктің «түсіндірме сөздік, грамматика-синтаксис, жинақ, лингвистикалық филология, этимология, баспасөз» деп алты тармақ түрінде жұмыс жасалыну керектігі қабылданды. Кейінгі құрылтайларда осы тармақтардың кейбіреуі бөлініп, кейбіреулері қайтадан біріктірілді, алайда негіз өзгертілмеді. 1934 жылғы құрылтайда бірлестіктің аты «Түрік тілі зерттеу ұйымы» болып өзгертілген болса, ал 1936 жылғы құрылтайда «Түрік тіл ұйымы» болды [1]. Осы кезеңнен бастап Түрік тілі ұйымының тіл дамытудағы атқарар жұмыстары анықталып белгіленді.

Түрік тіл ұйымы басынан бастап жұмысын екі негізгі бағытта жүргізді:

1. Түрік тіліне зерттеу жүргізу, жүргіздіру.

2. Түрік тілінің күнделікті мәселелеріне назар аударып, олардың шешімін табу [1].

Түрік тілі ұйымының алға қойылған мақсаты тікелей Ататүрік саясатының негізгі мақсаттарының бірі болды. Сондықтан да Ататүріктің өзі де түрік тілін жергілікті және шетелдегі зерттеулерді тікелей өзі қарап, сол кезеңдегі ғалымдарды түрік тілін зерттеуге бағыттаған. Осылайша, түрік тілінің ең ескі ескерткіші Көктүрік (руникалық) мәтіндерінің алғашқы екі жазбасы оның қолдауымен баспасөзде шықты, 1940 жылдары баспасөзге шыға алған «Диуани лұғат ат-түрік, Құтадғу Білігі» секілді туындылар да оның бастауымен зерттелінген. Одан кейін бірнеше том болып тарайтын шолу және жинақ сөздіктерін зерттеу де Ататүріктің бастауымен жүзеге асты. Шолу сөздігі, XIII ғасырда басталған Батыс түрікшесінің ескі туындыларына шолу, жинақ сөздігі Анадолы халқының қолданатын сөздерінің жинақталуымен жазылған үлкен сөздік. Заманауи түрік тілінің грамматикасы, сөздігі, орфографиясы және термин сөздері тұсындағы зерттеулер де Ататүріктің назарынан тыс қалмады. Осындай Ататүріктің тілдік саясаты мен Түрік тілі ұйымының қызметі нәтижесінде күллі түркі халықтарына ортақ мәдени құндылығы жоғары

жазба ескерткіштердің зерттелуі түрік дүниесі мәдениетінің қайта жандануына әкелді.

1928 жылы жүргізілген тілдік реформалар өз алдына түрік тілін араб тілінің ықпалынан шығарып прогрессивті тілдер қатарына қоюды көздеді десек болады. Ол реформа негізінде араб әліпбиін қолданыстан шығарылып жаңа түрік әліпбиі құрастырылды. Осы кезекте Түрік тілі ұйымының құрылуы, тілдік реформалардың бастамасымен жүргізілген іс-шаралардың логикалық жалғасы болып табылады. Түрік тіл ұйымының құрылуымен бірге жаңа түрікшеде өте жылдам қозғалыстар байқалды. Айта кететін болсақ, Ататүріктің тікелей өзі бастауымен жасалынған, түрік тілінің басқа тілдерден енген сөздерден тазарту шарасы 1935 жылдың күзіне дейін жалғасты, халықтың қолданысына еніп кеткен сөздердің тілден шығарылуы шарасы осы кезеңде тоқтатылды [2]. Ататүріктің қазасынан кейін түрікше бағыты түрік зиялылары арасында талқыланатын тақырып болып, әсіресе 1960 жылдан кейін Түрік тіл ұйымы бұл бағыттың алғышарттарын жасауды жалғастырды. 1980 жылдан кейін талқылаулар тоқтап, ғылыми жұмыстар үдеріс алды.

Түрік тілі ұйымы Ататүрік үшін өте маңызды жобалардың бірі болды. Сол себептен Ататүрік, қазасынан біраз уақыт бұрын жазған өсиетінде барлық байлығын Түрік тіл ұйымы және Түрік тарих бірлестігіне тастайтындығын білдірген. Бұл екі ұйымның бюджеті қазіргі таңда да Ататүріктің мирасынан алынып жатыр. Бұл мирас қазіргі таңда Түркияның ең ірі банктерінің бірі, Түркия іс банк қорының 28,9 %-ын құрайды. Осы таңда Түрік тілі ұйымын Ататүрік мұрасы ретінде қарастыруға да болады.

Кейінгі тілдік реформалардың барысында Түрік тілі ұйымының өзіне де тиесілі өзгертулер енгізілді. Түрік тіл ұйымының құрылымына байланысты ең алғашқы маңызды өзгеріс 1951 жылы аяқ астынан болған құрылтайда жасалынды. 1951 ж. Ататүріктің тірісінде Ұлттық білім беру басшысы болуына себеп болған келісім-шарт бабы өзгертілді, осылайша, ұйымның мемлекетке тәуелділігі тоқтатылды. Екінші маңызды өзгеріс 1983-84 жж. жасалынды. 1982 жылы қабылданған және осы күнде де өз күшін жоймаған конституция мен Түрік тіл ұйымы және Түрік тарих бірлестігі,

бір конституцияның құрастырған Ататүрік мәдениет, тіл және тарих жоғарғы ұйымының қоластына енді, осылайша, мемлекетпен болған байланыс жаңадан және мықты болып орнатылды [1]. Заң аясында енгізілген осындай өзгертулер арқасында Түрік тілі ұйымының мәртебесі одан жоғары дәрежеге ие болып, соған сай қызмет аясы кеңейтілді.

Түрік тілі ұйымы қызметінің негізінде ғылыми ізденіс ерекше орын алады. Ғылыми жұмыстарды жүргізетін бағыттары мыналар: 1. Сөздік Білім және атқару бағыты. 2. Грамматика білімі және қолдану бағыты. 3. Тіл білімі және қолдану бағыты. 4. Терминология білімі және қолдану бағыты. 5. Ауызекі тіл зерттеулері және қолдану бағыты. 6. Қайнар көздер білімі және қолдану бағыты. Жоғарыда айтылған ғылыми ізденіс бағыттары тілдің өзіндік ерекшеліктерін және теориялық базасы мен тәжірибедегі қолданысын арттыруды көздеген.

Тіл дамытудағы келесі бір маңызды іс-шаралардың бірі, бұл тілдің лексикалық қорын құру. Түркия түрікшесінің жаңа сөздігін әрдайым дамытып баяндап және Жалпы желіде ылғи да жаңартып отырған Түрік тіл ұйымы, орфографиялық анықтаманы 2000 жылы жариялап, 2004 ж. Бастауыш мектептері үшін орфографиялық анықтама басып шығарған. 1998 жылдың ішінде шыққан 9-басылымда түрік сөздігінде 75000-ға жуық сөз болды [2]. Осындай ауқымды жинақтардың жарық көруі, біріншіден, түрік тілінің жеке-дара әрі толыққанды тіл болғаны болса, екіншіден, Түрік тілі ұйымы еңбегінің айтарлықтай жемісі.

Ұйымның тіл дамыту әрекеті нәтижесінде көптеген еңбектер жарыққа шығып отырады. Соңғы кезеңде жылына 30-40 ғылыми туындыларды баспасөз әлеміне қосып отырған түрік тіл ұйымының үш кезеңдік еңбектері де бар. Күнделікті тіл тақырыптарын қоғамның көпшілігі түсіне алатын тілде жазылған зерттеулерді қамтитын «Түрік тілі» журналы айына бір рет шықты. Алты айда бір шығатын «Түрік әлемі Тіл және Әдебиет» журналында; қазақ, қырғыз, татар, т.б. түркітілдес халықтардың тіл және әдебиеттеріне байланысты зерттеулер де басылды. «Түрік тілі зерттеулерінің жылдық жаршысында» болса, жаппай ғылыми зерттеулерді жариялап, жылына бір рет шығатын. Осындай басылымдардың арқасында

басқа да түркітілдес халықтары үшін ортақ түрік мәдениеті мен мәдени байланыстарды қайта қалыптастырып жаңғыртуға жол ашылуда. Бұл да Түрік тіл ұйымының қазіргі таңдағы жүргізіп жатқан іс жобалардың бірі. Негізінен, Түрік тіл ұйымының жүргізіп жатқан барлық жобаларына тоқтала кетсек, Түрік тіл ұйымында қазіргі кезде үш жоба жасалынауда:

1. Түрік тілі білімі (түркология) саласында шетел туындыларын түрікшеге аудару жобасы.

2. Түркі әлемінің дастандарын белгілеу, Түркия түрікшесіне аудару және басып шығару жобасы.

3. Инженерлік терминдер сөздігі жобасы.

Ал Түрік тіл ұйымының аяқталған жобалары болса мыналар:

1. Түркия түрікшесі сөздіктері жобасы.

2. Түрік диалектілерінің және акценттерінің салыстырмалы сөздігі және грамматикасын зерттеу жобасы.

3. Түркия түрік тілі және тарихи кезеңдердегі жазу тілінің ережелері жобасы.

4. Көктүрік (руналық) жазбалық құжат, жазбалар және ескерткіштердің альбомы жобасы [4].

Осындай ғылыми жобалардың арқасында ұйымның жұмысы ғылыми саласында елеулі орынға ие болып тұр.

Түрік тілі ұйымы ғылыми саладағы жұмыстарының басқа да айта кетуге тұрарлық нәтижелер ішінде, жыл сайынғы көптеген ғылыми еңбектердің басылымға шығып тұруы. Түрік тіл ұйымының құрылғанынан бастап жаңа шыққан кітапты қосқанда жарияланған кітаптардың саны 2011 жылы мыңнан асты. Тікелей түрік тіліне байланысты кітаптарды жариялайтын Түрік тілі ұйымы өткен жетпіс тоғыз жылда шығарған туындыларымен түрік тілі зерттеулерінің тек Түркияда ғана емес дүниежүзінде де білім орталығы екендігін дәлелдеді. Осындай түбегейлі еңбек нәтижесінде Түрік тіл ұйымы халықаралық ғылыми ордаға айналуда.

Сонымен қоса айлық және периодтық басылымдардың шығып тұруы да өз санатында ғылыми қоғамда елеулі орын алуына бірден-бір айғақ. Ұйымның айлық журналы «Түрік тілі», 2011 ж. сәуір айында 724-нөмірін шығарған болатын. Түрік әдебиетінде беделді орынға ие «Түрік тілі» журналының жеті

жүзден астам беттен тұратын арнайы саны болып шығарылған 700-нөмірі, болашаққа жол сілтеген баспасөз өміріндегі маңызды адым болды.

Түрік тіл ұйымы, атқарған жұмыстарымен, шығарған басылымдарымен, әсерлерімен, алғышарттарымен, түсіндірмелерімен 2011 жылы қоғамның, баспасөздің, көпшіліктің қатынас құралдарының өмірінде орын алды. Түрік тіл ұйымы, тек қазіргі түрікшені ғана емес, сонымен қатар түрік тілінің тарихи кезеңдерін, бауырлас түркі тілдерін ғылыми жолдармен зерттеген, барлық дерлік салада түрікше терминдер шығарумен айналысқан, сөздіктер, тіл білімі кітаптарын және жазу ережелерін дайындаған бір ұйым.

Қоғамның әр тап өкілдерімен байланыс орнату мақсатында Түрік тілі ұйымы әлеуметтік мәселедегі тіл орнына көп көңіл аударуда. Бұрынғы жылдарда болғандай Түрік тіл ұйымы 2011 жылы да түрік тілінің түрлі тақырыптарына, кезеңдеріне қатысты жиналыстар жасады, бұл секілді жиналыстарға қолдау көрсеткен. Қоғамда түрік тіл білімінің таралу мақсатымен кеңауқымды халық бөліктеріне, әсіресе жастарға байланысты сұхбаттар жасаған түрік тіл ұйымы, бұл шараларын Түркияның әртүрлі аудандарында жасап бүкіл елге жаюға тырысты.

Жастар арасындағы тіл мәселесін түбегейлі шешу үшін ұйым қызметі жаңа заманауи әдіс-құралдар игеруде. Сонымен қатар осындай тілге жаңаша қатынас арқылы түрік тілі өзге әлемнің алдыңғы қатарлы елдердің, прогрессивті қоғамдардың тілдерінен артта қалмас үшін маңызды шешім болып табылады. Себебі қазіргі таңда тілдің интернет кеңістігіндегі бәсекелестік қабілет әрі қолданысқа тиімді болуының арқасында ғана болашақта сұранысқа ие тілдер арасында орнын сақтай алады. Түрік тіл ұйымының 2011 жылы жасаған маңызды жұмысы дерекқор тілі болды. Ата-түріктің үлкен туындысы «Сөйлеу» (Nutuk), ерекше тілімен және толық мәтін болып Түрік тіл ұйымының электронды тіл баспасөзі зерттеу және орындау жұмыс тобы тарапынан ақпарат желісіне жарияланды. Бұл жариялаумен «Сөйлеу»-де өтетін әр сөзді, әр атты іздеу мүмкіндігі туды. Түрік тілі ұйымының кітапханасындағы жазбаша туындылар болса

2011 жылдың 12 шілдесінен бастап «Түрік тіл ұйымының жазбаша туындылар кітапханасының дерекқоры» деген атпен виртуалды ортада зерттеушілердің қолданысына ұсынылды. Виртуалды кітап сататын орындар да іске қосылды.

Заманауи технология жетістіктерін игерудегі келесі бір сәтті қадамдардың бірі бұл қор және «Кітап сату» бағдарламалық жасақтамасымен Ұйымның қорына келген кітаптар жүйеге енуде, кітап сату процесі компьютер ортасында жасалынууда. 2009 жылдан бастап қолданысқа енген ЭҚАБЖ (электронды құжат-айналым және архивті басқару жүйесі) мен ұйымға сырттан келген құжаттар мен ұйымның ішіндегі құжаттар электронды түрге өзгертіліп, құжаттар жүйесіне енгізілді.

Жалпы, ұйымның қызметін саралай келгенде, бұл ұйымның оңды және солды жақтарына да тоқталу қажет.

Мықты жерлері:

а) конституциялық ұйым болуы, ә) Президенттің бақылауымен премьер-министрге бағынуы, б) ұйымның академия болуы, в) ұйымның технологиялық негізінің берік болуы, әсіресе маңызды қайнаркөздердің электронды ортаға енгізілуі, технологиялық ұсынған жағдайлардың барынша қолданылуы, г) ғылыми туынды және мерзімді басылымдар салаларында, ТТҰ-ның мықты бір қор және тәжірибеге ие болуы, ғ) ұйымның, көптеген әртүрлі пәнмен ортақ іс жасау құқығына ие болуы, д) ұйымның, түркология саласындағы ұлттық және ұлтаралық әртүрлі маман көмегіне жүгіне алуы, ж) ұйымның тек Түркияда ғана емес, сонымен қатар елден тыс та қызмет ете алу мүмкіндігіне ие болуы.

Әлсіз жерлері:

а) ТТҰ-ның аудандық мекемелерінің болмауы, әсіресе Стамбұлда ешқандай өкілдіктің болмауы, жұмыс және келісімдерде қиындықтардың туындауы, ә) Қызметкерлерге жасалынатын қаржылай мүмкіндіктердің шектеулі болуы; сол себепті тәжірибелі қызметкерлердің ұйымда қалу тілектерінің болмауы, б) бұрын әрі тіл әрі әдебиет салаларында жұмыс атқарған ТТҰ-ның қазіргі таңда тек тіл саласы бойынша жұмыс істеуі. в) қызметкерлердің күшті ұйымшылдыққа ие болмаулары [2]. Осындай әлсіз тұстарды Ата-түріктен кейін-

гі және қазіргі кездегі ашық нарық заманына сай мәселелер деп қарастыруға болады.

Түрік тілі ұйымы үшін заңнамалық тұрғыда да кедергілер бар. Түрік ишарат тілі сөздігі және Тіл білімінің дайындалуы жобасы, Түркия түрікшесінің негізгі мәлімет сөздігі жобасы, шетелдіктер үшін алыстан түрікше үйрену жобасы, әртүрлі мәдениеттермен байланысты аудару әрекеттері жобасы, жоба заңнамасындағы кемшіліктердің салдарынан 2011 жылы жүзеге аспады. Заңнамадағы түзетулерден кейін бұл жобаларды 2012 жылы жүзеге асыру жоспарланды.

Ұйым қызметінің жетістіктерін саралайтын болсақ, ұйымның таза ғылыми дүниенің ортасынан болғаны. Мысалға жоғарыда келтірілген шаралардың барлығы дерлік ғылыми болмыстың және ұйымшылдықтың арқасында жүзеге асты. Басқарушылардан мамандары-

на, ғалымдардан бүкіл қызметкерлеріне дейін барлығының бұл өндірісте өз үлесі бар. Түрік тіл ұйымының әлсіз жерлерінде айтылған болымсыздықтарға қарамастан қолындағы қайнаркөздері әсерлі, экономикалық және пайдалы жолмен пайдаланып мақсаттарына жету жолында қайтпастық танытты. Қорыта келгенде, Түрік тілі ұйымының ұзақ жылдар бойы табысты жетістіктері, негізінен, Ататүріктің және одан кейінгі үкіметінің осы ұйымды қолдағандықтан болса, ал жаңа түрікше тілін қалыптастырып дамытудағы Ататүрік саясатының жетістігіне осындай көп салалы бетке ұстар ұйым қызметінің үлесі зор болды. Түрік тілі ұйымы мен Түркия үкіметінің осындай етене әрекеттестігі, тәжірибедегі мемлекет пен ғылыми орталық, институттардың өзара әрекеттестігінің тіл дамытудағы қаншалықты маңызды фактор екендігін көрсетіп отыр.

Әдебиеттер

- 1 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=77
- 2 http://www.tdk.gov.tr/images/stories/eskidosyalar/faaliyet_2011.pdf
- 3 <http://www.ataturk.net/cumh/dil.html>
- 4 http://www.akdtyk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=153&Itemid=70
- 5 Dilaçar. A. «Türk Yazısının Geçirdiği Evreler», Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Dün-Bugün-Yarın. İstanbul – 1985.